

КАТЕГОРІЯ «ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ» У ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ ТА ЮРИСПРУДЕНЦІЇ: МУЛЬТИДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД

Вступ

Аналіз категорії «відповідальність» у гуманітарних науках і юриспруденції на засадах мультидисциплінарного підходу¹ неможливий без звернення до її розуміння в таких галузях знань, як філологія (зокрема напрямок «етимологія»), філософія (у першу чергу її розділ «етика»), психологія особистості, юриспруденція (правознавство), та їх впливу на застосування цієї категорії в юридичній практиці.²

Застосування категорії «відповідальність» у юриспруденції сягає глибини століть, а проблема її тлумачення цікавить філософію / теорію права і юридичну практику здавна. Юдейсько-християнське віровчення від Авраама до настанов Ісуса Христа й Апостола Павла, філософські роздуми Платона, Гіппократа і Арістотеля, Гая і Авіценни, Томи Аквінського, Канта і Гегеля так чи інакше торкались сутності цієї категорії як у загальнофілософському контексті, так і у філософії права як феномену створення балансу суспільних відносин тих часів.

Історія філософії та релігій (особливо – юдейства і християнства) від часів античності до майже середньовіччя свідчить, що ідея *відповідальності людини* народжувалась і розвивалась у безпосередньому зв'язку з ідеями *свободи*: волі, прийняття рішень, діяльності.³ Розуміння *відповідальності* часто-густо залежало від усвідомлення

* Володимир Миколайович Сущенко, кандидат юридичних наук, доцент, науковий консультант з правових питань, Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. Volodymyr Sushchenko, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Scientific Consultant on Legal Issues, Ukrainian Center for Economic and Political Studies Named after O. Razumkov. e-mail: rulelaw10@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7365-8570>

¹ Запропонований у статті мультидисциплінарний підхід до розуміння категорії «відповідальність» є запрошенням автора до подальшої дискусії щодо можливої зміни її тлумачення і застосування як у теорії, так і у практиці юриспруденції.

² Використовуючи у статті термін «юриспруденція», автор сприймає його як поєднання теорії права і юридичної практики, синонімом якого є також термін «правознавство». «Теорія права» – наукові знання про сутність права як феномену створення і підтримання балансу інтересів людини і суспільства в процесі їх взаємодії. «Юридична практика» – реалізація прав і основоположних свобод людини в її повсякденному житті, включаючи діяльність спеціально створених інститутів держави і громадянського суспільства.

³ Див., наприклад: *Антологія мирової філософії*: в 4 т. Т. 2 (Москва: Мысль, 1969), 360; *Філософія права*. Учебник, ред. Олег Данильян (Москва: Эксмо, 2005), 416.

людиною власної свободи. Таким чином, *свобода* ставала однією з умов *відповідальності*, а *відповідальність*, у свою чергу, – одним із проявів *свободи*, тобто людина має право приймати рішення і вчиняти певні дії відповідно до своїх думок та інтересів, але зобов'язана відповідати за їх наслідки і не повинна переказувати власну провину за негативні наслідки результатів таких рішень і дій на інших. Зокрема, Сократ (за свідченнями Платона) вважав, що в усіх випадках, коли перед свідомо діючою людиною виникають альтернативи щодо власної поведінки, її вибір відбувається на основі *відповідальності*, підкреслюючи, що ті люди, які помиляються у виборі між добром і злом, не повною мірою усвідомлюють власну відповідальність і тому вчиняють помилкові дії.⁴ У свою чергу Платон пов'язує розуміння *відповідальності* з дотриманням (виконанням) законів держави, які, на його думку, є «дійсними виразниками свободи».⁵ Аристотель, розкриваючи феномен *відповідальності* стверджує, що людина може вчиняти як благопристойні, так і негідні вчинки і що саме від самої людини залежить характер її поведінки, за результатами якої їй віддають пошану або покарання за рішенням суду.⁶ Таким чином, антична філософія (етика), аналізуючи, що є найвищим благом для досконалої особи і яким чином це благо реалізується, стверджує, що людина повинна оцінювати свої вчинки не лише з точки зору оточуючих, але й з позицій власного морального ставлення до них.⁷

Категорія «відповідальність» існує та живиться, напевно, з тих прадавніх часів, коли людство почало розмірковувати щодо змісту свого співіснування у світі та на-працьовувати правила такого співжиття, що перетворилися на моральні, а з часом – і на правові норми поведінки кожної окремої людини та людських спільнот. Сьогодні це поняття широко використовується як у суто практичній, щоденній життєдіяльності людини, так і, в першу чергу, у соціогуманітарних науках, зокрема у філософії, етиці, психології, соціології, політиці, економіці, правознавстві.

Стан розробки категорії «відповідальність» у різних наукових сферах взагалі та «юридичної відповідальності» зокрема спонукає до їх філософсько-правового осмислення, що полягає в можливому формуванні міждисциплінарного та універсального підходу до їх розуміння. Цей підхід зумовлює розв'язання такого комплексу завдань:

- дослідження *етимології* терміна «відповідальність»;
- аналіз еволюції наукових поглядів щодо поняття «відповідальність» у контексті таких філософських, психологічних і правових категорій: *свобода, право, зобов'язання, необхідність, примус, покарання, заохочення*;

⁴ Див., наприклад: Марія Фюрст і Юрген Трінкс, *Філософія*, пер. з нім. Вахтанга Кебуладзе (Київ: Дух і літера, 2018), 544.

⁵ Платон, *Собрание сочинений*: в 4 т. Т. 3 (Москва: Мысль, 1999), 560.

⁶ Аристотель. *Сочинения*: в 4 т. Т. 4 (Москва: Мысль, 1984), 830.

⁷ Див.: *Философия права. Хрестоматия*: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений, ред. Н. И. Панов (Киев: Ин Юре, 2002), 692.

– усвідомлення відповідальності як однієї з якісних *рис психічної та моральної (етичної) характеристики особистості* у контексті наслідків її реалізації у повсякденному житті.

З метою розв'язання цих завдань має сенс відповісти на декілька запитань, що постають перед будь-яким дослідником, який цікавиться проблемою змісту і функціонування категорії «відповідальність» як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Такі запитання будуть сформульовані автором у подальшому в окремих розділах цієї статті.

I. Етимологічна характеристика категорії «відповідальність»

Відомо, що в основу понять / дефініцій будь-яка наука покладає відповідні слова-терміни, які увійшли у мовний обіг. Тому, досліджуючи природу походження категорії «відповідальність», має сенс здійснити порівняльний аналіз етимологічних значень цього терміна в українській та в окремих мовах міжнародного спілкування, зокрема англійській, французькій, німецькій та російській.

Точну дату виникнення слова «відповідальність» в українській мові важко назвати, оскільки в Етимологічному словнику української мови іменник *відповідальність* відсутній, однак є такі слова, як *відповідальний*, *відповідати*, *відати*, що походять від старослов'янських *вѣдѣти*, *вѣмѣ*, що сучасною мовою означають «знати», яке, у свою чергу, споріднене з латинським *videre* («бачу, бачити») і давньоіндійським *veda* («знаю»).⁸ У Словнику української мови слово *відповідальність* визначається як «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова».⁹ Таким чином, «відповідальність» тлумачиться як певний обов'язок, що нав'язаний ззовні або прийнятий особою самостійно. Таке тлумачення цілком слушно вказує на два аспекти відповідальності – *об'єктивний* і *суб'єктивний*. Об'єктивний аспект категорії «відповідальність» полягає в тому, що людина надає відповідь на запит свого оточення (людини, спільноти, інституції / органу) щодо висловлених думок і використаних при цьому слів, а також щодо власної поведінки (вчинку/вчинків), намагаючись пояснити їх природу і зміст. Суб'єктивний аспект цієї категорії пов'язаний із внутрішньою оцінкою людиною власних думок, слів, поведінки та їх природи і змісту, тобто таким чином людина «звітується сама перед собою». Ідеальним є варіант, коли *об'єктивний* і *суб'єктивний* аспекти відповідальності співпадають / тотожні, хоча в реальному житті таке споріднення / тотожність існує далеко не завжди.

Аналіз етимології слова *відповідальність* в англійській, французькій, німецькій та російській мовах свідчить, що це слово з'явилося в них відносно нещодавно. При цьому слід зауважити, що значення цього слова в англійській та французькій мовах

⁸ Етимологічний словник української мови: у 7 т. Т. 1 (Київ: Наукова думка, 1982), 390–91, 394.

⁹ Словник української мови: у 20 т. Т. 2 (Київ: Наукова думка, 2012), 457.

дуже близькі. Можливо, через те, що англійці запозичили прикметник *responsible* із давньофранцузької мови.

В англійській мові іменник *responsibility* вперше зустрічається у тексті, датованому 1787 р., а прикметник *responsible* – у 1502 р.¹⁰ Згідно з *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English* термін «responsibility» означає: «1) стан або обставину, які роблять особу відповідальною; 2) обов'язок, за яким особа несе відповідальність».¹¹

Згідно зі словником Роберта Пола іменник *responsibility* (відповідальність) у французькій мові вперше зустрічається близько 1783–1784 рр., а прикметник *responsible* (відповідальний) – у 1284 р.¹²

За Німецьким словником братів Грімм іменник *der Verantwortung* вживається з другої половини XV ст. Рік появи прикметника *verantwortlich* не встановлено. На відміну від французького й англійського аналогів, німецький відповідник у перекладі українською має додаткові значення, а саме *der Verantwortung* означає: «1) дію заради виправдання, або ж захист, виправдання перед судом; 2) стан відповідальності, при якому відповідальна поведінка особи уявляється як єдино можлива».¹³

Стосовно російського слова *ответственность*, то в першому виданні «Словаря Академии Российской» цього слова взагалі немає. У другому виданні цього ж словника дається лише прикметник *ответственный* зі значенням «требующий ответственности, хлопотливый». У словнику Володимира Даля під словом *ответственность* розуміється обов'язок «відповідати за щось, ручатися за когось, обов'язок звітуватися».¹⁴ В «Словаре современного литературного русского языка» слово *ответственность* тлумачиться як покладений на когось або взятий на себе «обов'язок звітувати» у своїх діях та брати на себе провину за можливі їх негативні наслідки.¹⁵

Необхідно додати, що, крім вищезазначених варіантів тлумачення та вживання слова *відповідальність*, в українській мові воно інтерпретується ще як «серйозність, важливість справи, моменту тощо». Часто також говорять про необхідність виховання «почуття відповідальності», тому «відповідальність» розглядається також і як певна риса характеру людини,¹⁶ що, на мій погляд, суттєво доповнює розуміння цього терміна не лише як «наявність обов'язку» надавати відповідь стосовно власних думок, слів і поведінки, але

¹⁰ James A. H. Murray, ed. *The Oxford English Dictionary*. Vol. VIII (Oxford, 1969), 542.

¹¹ *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*, 5th ed. (Oxford: Oxford University Press, 2000), 1000.

¹² Paul Robert, ed. *Dictionnaire alphabétique et analogues de la langue française*. T. 5 (Paris, 1980), 854.

¹³ Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch*. BD XII/I (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1999), 81–82.

¹⁴ Владимир Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*. Т. 3 (Москва: Русский язык, 1978), 1292–93.

¹⁵ *Словарь современного русского литературного языка*. Т. 8 (Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959), 1271–74.

¹⁶ *Словник української мови*, 457.

і є свідченням такої риси характеру людини, як «здатність / спроможність її надавати», тобто засвідчує психологічну характеристику (психічний статус) особистості.

Таким чином, можна зробити висновок, що, за виключенням певних несуттєвих відмінностей, значення слова *відповідальність* в англійській, французькій, німецькій, російській та українській мовах співпадає. У цих (та інших європейських) мовах термін «відповідальність» пов'язаний із виконанням особою певного *обов'язку*, взятого на себе добровільно або ж покладеного на неї, та необхідністю або бажанням *звітувати* за результати його виконання.

II. Філософсько-етична характеристика категорії «відповідальність»

На відміну від повсякденної мови, у загальній філософії, етиці та філософії права термін «відповідальність» почав використовуватися набагато пізніше. Видається, що зрозуміти сучасне філософсько-етичне та правниче тлумачення терміна «відповідальність» неможливо без аналізу історичного розвитку цього поняття як у філософії, етиці, психології, так і у філософії та теорії права.

Серед представників західної філософської науки останніх десятиліть, які досліджували «відповідальність» як категорію філософської етики, можна назвати імена Дитріха Бонхеффера, Френсіса Герберта Бредлі, Мартина Бубера, Ганса Йонаса, Еммануеля Левінаса, Джона Стюарта Мілля, Еммануеля Муньє, Поля Рікера, Жан-Поля Сартра, Юргена Габермаса, Альберта Швейцера, Карла Ясперса.

Філософи з країн колишньої Російської імперії (СРСР) і сучасної України: Тетяна Аболіна, Рубен Апресян, Генріх Батищев, Андрій Баумейстер, Євген Бистрицький, Володимир Звіглянич, Анатолій Ермоленко, Олександр Кульчицький, Олександр Плахотний, Сергій Максимов, Віктор Малахов, Віталій Табачковський та ін., – зробили свій вагомий внесок в осмислення цієї категорії, привертаючи увагу до історичної і культурологічної особливості та індивідуального / персоніфікованого характеру відповідальності.¹⁷

Так, наприклад, сучасний український філософ Андрій Баумейстер у своїй аналітичній статті, присвяченій походженню та інтерпретації латинського терміна IMPUTATIO (у дослівному перекладі українською означає «осудність, увідповідальнення»), зазначає:

Хоча *imputation* є одним з підставових понять теології і практичної філософії, його сьогоднішнє розуміння пов'язане з певними проблемами, які можна визначити за допомогою трьох аспектів неперекладності. Перший аспект – це ... забування головних засад

¹⁷ Обсяг статті не дозволяє приділити увагу аналізу робіт усіх названих у статті авторів, і тому увага в ній зосереджується на роботах тих із них, які дозволяють надати додаткові аргументи до власних поглядів автора. Крім аналізу окремих робіт, автор тут і в подальшому звертається також до текстів різних словників – як узагальненої, концентрованої форми наукових знань у галузі філософії, психології та юриспруденції.

моральної та правової традиції Заходу... Йдеться про теологічний і онтологічний фундамент таких понять, як «гідність особи», «вільний вибір», «свободна воля», «обов'язок», «провина», «відповідальність» тощо... Тепер ми можемо його знайти головним чином у кримінальному праві.¹⁸

Філософ, аналізуючи в цій статті значення терміна «*imputatio*» у європейських мовах і його походження, звертає увагу, що він має *три джерела* походження: «Це (1) грецька філософська традиція, (2) політико-правова традиція Риму, та (3) юдео-християнська релігійна традиція».¹⁹ Визначаючи ці *три джерела* походження терміна і пов'язуючи їх (за Арістотелем) між суб'єктом (людиною. – В. С.) та дією, де «Людина – принцип, батько, господар своїх вчинків», А. Баумейстер підкреслює: «У римському праві *відповідальність* (курсив мій. – В. С.) особи витлумачується як юридична відповідальність. Бути відповідальним означає бути суб'єктом права, бути особою на відміну від речі».²⁰ Важливим і корисним є аналіз автора щодо поєднання цих *трьох джерел* у християнському вченні про «відповідальність особи» та його висновок про те, що формулювання «Декрету про виправдання», прийнятого 13 січня 1547 р. на Тридентському Соборі: «...мають за мету відстояти людську свободу, обґрунтувати спроможність людини добровільно співпрацювати з Богом і нести **відповідальність** (напівжир. – В. С.) за власні вчинки».²¹ Завершуючи свою статтю, А. Баумейстер доходить висновку і формулює запитання про те, що:

Термін *imputatio* дозволяє бачити в центрі будь-якого вчинку особу (*persona*) з її багатим внутрішнім світом... Внутрішній зв'язок Я і його вчинків не піддається емпіричній дескрипції. Цей зв'язок ми вже повинні припускати (і лише припускати) у кримінальному праві (бо саме розуміння закону, обов'язку, провини, покарання і спокути передбачає свідомість, свободний вибір і волю особи). Заперечуючи такий неемпіричний зв'язок, елімінуючи виявлені контексти і значення терміна *imputatio*, ми можемо втратити саму ідею права, як її було сформовано в західній традиції. Адже виключно емпірична особа й виключно емпіричні стосунки між індивідами перетворюють право на техніку владного регулювання й координування в рамках одновимірної системи. Тож як тоді бути з «правами людини» і «достоїнством людської особистості»? Чи не в цих поняттях сконцентрована головна ідея європейської цивілізації?²²

Слід зауважити, як підкреслює автор цитованої статті, що, незважаючи на сучасний змістовний переклад цього терміна українською як «осудність», який використовується лише в кримінальному праві, його теологічна і моральна природа, особливо у контексті

¹⁸ Андрій Баумейстер, «IMPUTATIO», в *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Т. 1 (Київ: Дух і літера, 2009), 485.

¹⁹ Там само, 486.

²⁰ Там само, 487.

²¹ Там само, 491.

²² Там само, 497.

православної традиції та політико-правового життя у країнах християнського Сходу, дозволяє багатозначний термін «*imputatio*» вживати в європейських мовах (зокрема англійській, французькій, німецькій) через його відповідник – «відповідальність».²³ Спираючись на певну трансформацію давньолатинського терміна «осудність» (у перекладі українською) у «відповідальність», важливо звернути увагу на його природу, у якій, на мій погляд, закладена моральна і релігійна здатність і обов'язок²⁴ людини надавати відповідь на висунуті щодо неї обвинувачення («рахунки, претензії») з боку її оточення. Таке тлумачення зазначених термінів дозволяє стверджувати, що категорія «відповідальність» за своєю сутністю не є тотожною таким юридичним поняттям, як «притягнення до відповідальності» або «покарання», – які є лише наслідком моральної характеристики *осудности* (рос. *вменяемости*. – В. С.), що буде додатково аргументовано в подальшому.

В етиці поняття «відповідальність» традиційно тлумачиться досить об'ємно та розуміється саме як «моральна відповідальність» особи, колективу, суспільства за певні вчинки, діяльність, події. Так, наприклад, у російському Філософському словнику термін «відповідальність» визначається як категорія етики та права, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства й людства в цілому, яке характеризується виконанням свого морального обов'язку та правових норм.²⁵ У французькому Філософському словнику зазначається, що бути відповідальним за той чи інший вчинок – значить визнати себе його автором та прийняти на себе його наслідки.²⁶ У Соціологічному енциклопедичному словнику стверджується, що «відповідальність» – це обов'язок і готовність суб'єкта відповідати за здійснені діяння, вчинки та їх наслідки.²⁷ Найбільш повно, на мою думку, категорія «відповідальність» тлумачиться у «Філософському енциклопедичному словнику», зокрема, як філософсько-соціальне поняття, що відображає об'єктивний, історичний та конкретний характер взаємовідносин між особистістю, колективом, суспільством з точки зору свідомого виконання ними взаємних вимог та обов'язків.²⁸

Окремої уваги потребує етичний / моральний аспект «відповідальності», що має так звану «проникаючу здатність». Як слушно зазначав Леонід Архангельський, «будь-який

²³ Баумейстер, «*IMPUTATIO*» 485–86.

²⁴ Саме в релігійних спільнотах здавна закладений постулат / правило: людина має добровільно звітувати перед Богом за свої думки, слова і вчинки (зокрема у формі сповіді перед священником). У певних випадках людину можуть спонукати / примусити «сповідатись у своїх гріхах», і результатом такої сповіді може бути як прощення, так і покарання.

²⁵ *Философский словарь*, ред. И. Т. Фролов (Москва: Политиздат, 1980), 267.

²⁶ Дидье Жюлиа, *Философский словарь* (Москва: Международные отношения, 2000), 307.

²⁷ *Социологический энциклопедический словарь*, ред. Г. В. Осипов (Москва: Норма, 1988), 277.

²⁸ *Философский энциклопедический словарь*, редкол.: С. С. Аверинцев и др. (Москва: Советская энциклопедия, 1989), 45.

вид підзвітності ніби передбачає моральну відповідальність, базується на ній».²⁹ Зважаючи на те, що з категорією «відповідальність» в етиці та філософії права тісно пов'язане поняття «обов'язок», необхідно підкреслити, що вона (відповідальність) є більш об'ємною категорією, оскільки охоплює значно ширше коло вимог, включаючи й визнання вини щодо його невиконання.

Обов'язок, як правило, стосується тільки найбільш суттєвих вимог до особи. Відповідальність не можна визначати лише як «виконання» чи «невиконання» обов'язку, наслідком якого можуть бути відповідні зовнішні санкції: покарання або заохочення, вид і форма яких, як правило, відрізняється від виду і форми самої «відповідальності». Так, наприклад, санкції в процедурах «юридичної відповідальності (звітності)» суттєво відрізнятимуться від санкцій «моральної відповідальності». Стосовно наслідків останньої, то їх специфіка полягає в тому, що в якості «зовнішньої» санкції відповідальності виступає особлива форма *суспільного осуду*, а в якості «внутрішньої» – *совість* особи.

Водночас визначення «внутрішньої відповідальності» та її санкції потребують уточнення, оскільки *совість* є внутрішнім регулятором відповідальності особи насамперед перед собою. Внутрішніми регуляторами поведінки особи перед «інстанцією» (зовнішнім фактором) є відчуття людиною *сорому та вини*. Між останніми двома категоріями є суттєва різниця. Як слушно зазначає Тетяна Василевська, «якщо *сором* – це перш за все орієнтація на реакцію оточення, то *відчуття вини* залежить від власного відчуття (усвідомлення. – В. С.) особи про те, що сталося».³⁰ Зазвичай особа вважається морально відповідальною лише за свої вчинки. Однак з точки зору етики особа може бути відповідальною майже за все, що відбувається з її участю, – події, процеси, діяння та навіть – прояви власного психічного статусу.

Звернення до окремих форм соціальної відповідальності – таких, як *правова, політична, економічна* тощо, – дозволяє стверджувати, що в них завжди присутній певний моральний аспект (елемент). Наприклад, відповідальність особи, що призводить до її покарання за вчинення кримінального правопорушення, супроводжується, як правило, моральним осудом такого протиправного діяння, а іноді й навпаки – «ставленням у заслугу» з боку певних прошарків суспільства.

III. Психологічна характеристика категорії «відповідальність»

Розкриття цієї характеристики відповідальності потребує відповіді на таке запитання: *Це якісна характеристика психічного стану особистості чи одне з багатьох слів, якими повсякденно користується людина для звичайного пояснення своєї поведінки?* Крім того,

²⁹ Леонид Архангельский, *Курс лекцій по марксистско-ленинської етике* (Москва: Высшая школа, 1974), 217.

³⁰ Тетяна Василевська, *Особистісні виміри етики державного службовця* (Київ: НАДУ, 2008), 232.

важливо віднайти відповідь ще на одне запитання: *За яких умов особа є відповідальною за свої дії та їх наслідки?*

Відповіді на поставлені запитання дозволяє отримати аналіз досліджень учених-психологів, які неодноразово зверталися до цієї проблематики. Серед них заслуговують на увагу роботи таких дослідників, як Борис Братусь, Олександр Бен, Андрій Брушлинський, Керол Гілліган, Лоренс Кольберг, Абрагам Маслоу, Карл Роджерс, Сергій Рубінштейн, Жан Піаже, Фредерік Перлз, Зігмунд Фройд, Еріх Фромм, Хайнц Хекхаузен та ін.

З точки зору психології, яка тісно перетинається з етикою, можна стверджувати, що, якщо можна вказати обов'язкові та вичерпні умови настання моральної відповідальності, то це означає, що можна розкрити і психологічний зміст цієї категорії. Згідно зі словником Дідьє Жюліа, ми відповідальні за вчинок: 1) коли він вчинений свідомо і саме нами; 2) коли він вчинений свідомо, але не обов'язково нами самими; 3) коли його вчинили ми, але не бажали цього; 4) коли ми його не вчиняли і не бажали його настання, але від нас залежала можливість його відвернення.³¹

Німецько-американський філософ Ганс Йонас у своєму ґрунтовному дослідженні, присвяченому принципам відповідальності, стверджує: «Межі людських дій, а отже й людської відповідальності, чітко окреслені... якісно визначена природа багатьох наших дій обумовлює цілковито новий вимір *етичних критеріїв* (курсив – В. С.), які не були передбачені положеннями та канонами традиційної етики».³² Сучасний український філософ Анатолій Єрмоленко, аналізуючи зміст вищезазначеної монографії Ганса Йонаса, підкреслює, що *відповідальність* розглядається автором як:

...універсальна **здатність людини** (напівжир. – В. С.), так само невідокремлена від неї, як здатність говорити... а тому Йонас апелює до відповідальності, яка викликана не формальним **законом** (напівжир. – В. С.), а почуттям **відповідальності** (напівжир. – В. С.), це відповідальність, що зумовлена предметом – покликом безпомічної дитини.³³

Саме тому, коли йдеться про універсальну здатність людини відгукнутися на «поклик безпомічної дитини», який яскраво ілюструє почуття відповідальності в наданні необхідної допомоги іншій людині, то це є додатковим підтвердженням психологічної характеристики (психічного статусу) такої здатності особи.

У психології вже загально визнаним є той факт, що зовнішні вимоги засвоюються індивідом і стають його внутрішнім законом. Однак в історії еволюційного розвитку людини перехід від розуміння «відповідальності тільки в якості зовнішнього механізму контролю» до розуміння «відповідальності як форми самоконтролю» був довготривалим і суперечливим. Західноєвропейська психологія розглядає відповідальність

³¹ Жюліа, *Філософський словарь*, 307.

³² Ганс Йонас, *Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації* (Київ: Лібра, 2001), 12.

³³ Анатолій Єрмоленко, «Післямова», в Йонас, *Принцип відповідальності*, 383.

як одну з основних якостей індивіда, що сприяє відшуканню ним свого місця в цьому світі, наповненості людського життя реальним змістом.³⁴

Визнавши «відповідальність» як втілення глибокого і принципового ставлення до життєдіяльності, відомий психолог Сергій Рубінштейн поклав початок вивченню психологічних механізмів «морально відповідального діяння» та ролі «феномену відповідальності» у становленні внутрішнього світу особистості.³⁵ Одним із перших цю зміну в еволюції поняття відповідальності зазначав ще Іммануїл Кант, який вважав, що «необхідне є обов'язком», якщо воно продиктоване зовнішньою вимогою, однак «необхідне стає внутрішньою моральною свободою», якщо суб'єкт керується моральним законом.³⁶ Тобто «відповідальність людини», як її морально-психологічна риса, безпосередньо пов'язана з рівнем її свободи як умови самореалізації в досягненні поставленої мети в процесі життєдіяльності, у тому числі й у сфері юриспруденції.

Пізніше вчення Іммануїла Канта про внутрішнє ставлення особистості до *обов'язку* та про прийняття і перетворення обов'язку в *моральний закон*, було розвинуто датським філософом Сереном К'єркегором, який вважав, що однією з фундаментальних філософських проблем розвитку особистості є проблема вибору, з'ясування якої розгортається на кількох рівнях – естетичному, етичному та релігійному. Однак, на відміну від Іммануїла Канта, цей автор вказує на те, що індивід сам формує свій внутрішній закон і вже потім підпорядковує себе зовнішньому обов'язку.

Слід підкреслити, що філософсько-етичні погляди на категорію «відповідальність» були розвинуті у різноманітних напрямках психології, що досліджує саме процеси формування відповідальності в особи в якості вищого порядку її психічних рис і статусу та визначення її взаємозв'язку з вимогами зовнішнього середовища. Разом із соціалізацією особистості, досягненням зрілості, відбувається усвідомлення особою відповідальності за свої думки, слова та поведінку / вчинки. Крім зовнішньої інстанції, особа починає відповідати перед собою (виникає внутрішній механізм контролю), коли особа заздалегідь приймає на себе відповідальність за можливі наслідки своєї діяльності.

IV. Категорія «відповідальність» у юриспруденції

У контексті заявленої теми та на підставі проведеного аналізу етимологічної, філософсько-етичної і психологічної характеристик категорії «відповідальність» перед дослідником неминуче постає питання: *Відповідальність – це лише філософська (морально-етична) і психологічна категорія чи й правова, та який зміст і сенс вона має в царині юриспруденції?*

³⁴ *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. by Paul Edwards. Vol. 7 (New York: Collier Macmillan, 1967), 183.

³⁵ Сергій Рубінштейн, *Основи общей психологии* (Санкт-Петербург: Питер, 2002), 5–720.

³⁶ Іммануїл Кант, *Критика чистого розуму*, пер. з нім. та прим. Ігоря Бурковського (Київ: Юніверс, 2000), 501.

Звертаючись до праць науковців-правників, присвячених проблемам відповідальності, в першу чергу, юридичної відповідальності, необхідно назвати наукові доробки таких дослідників, як: Сергій Алексеев, Владислав Бачинин, Віктор Горшеньов, Віктор Гришук, Леон Дюгі, Олімпіад Іоффе, Ілона Канзафарова, Микола Козюбра, Юлія Козенко, Володимир Кудрявцев, Олександр Петришин, Петро Рабінович, Густав Радбрух, Михаїл Савчин, Володимир Сташис, Василь Тацій, Льюїс Лон Фуллер та ін.

Аналіз правничих наукових джерел зазначених авторів³⁷, в яких так чи інакше розглядалась категорія «відповідальність» загалом і «юридична відповідальність» зокрема, надає підстави для висновку про те, що загальне поняття «відповідальність» достатньо часто сприймається правниками-науковцями і практиками як таке, що не потребує спеціального тлумачення її змістовного сенсу. Традиційно «юридична відповідальність» в роботах правників представлена, з одного боку, як метод або інструмент *покарання особи* за вчинене нею неправомірне /незаконне діяння, а з іншого – як *процес переслідування* такої особи з боку держави і застосування до неї методів державного примусу. Такий підхід, на мою думку, спотворює сутність і зміст цієї категорії з точки зору як етимології, так і філософсько-етичної та психологічної характеристик цієї категорії.

Слід зауважити, що за свідченням Річарда Маккеона³⁸, уперше поняття «відповідальність» ввів у науковий обіг, зокрема і в теорії права, британський філософ Олександр Бейн у книзі «Емоції і воля», опубліковану в 1859 р., який замінив до того вживаний літературний термін «караність» («punishability») на абстрактний термін «відповідальність» («responsibility»). При цьому «відповідальність» Олександром Бейном пояснюється саме через «караність», оскільки «будь яке питання, що виникає при обговоренні терміна відповідальності, є питанням звинувачення, засудження і покарання».³⁹ Дещо пізніше, у 1865 р., Джон Стюарт Міль також стверджував, що «відповідальність» означає «покарання», одночасно також указуючи на «відповідальність» як на певну «підзвітність» («accountability»)⁴⁰. Інший британський філософ Френсіс Герберт Бредлі у збірці «Етичні студії» (1876) опублікував есе на тему «Загальне поняття відповідальності у зв'язку з теорією свободи, волі та необхідності», у якому він, з деякими застереженнями, погоджується з твердженнями Джона Стюарта Мілля, однак пояснює терміни «відповідальність» («responsibility») і

³⁷ Див., наприклад: Сергей Алексеев, *Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху* (Москва: Норма, 1998), 416; Сергей Алексеев, *Восхождение к праву. Поиски и решения* (Москва: Норма, 2001), 752; Владислав Бачинин, *Морально-правовая философия* (Харьков: Консум, 2000), 208.

³⁸ Richard McKeon, "The Development and Significance of the Concept of Responsibility," *Revue International the Philosophy* 39 (1957): 3–32; Густав Радбрух, *Философия права* (Москва: Международные отношения, 2004), 240; Лон Л. Фуллер, *Мораль права*, пер. с англ. Наталія Комарова (Київ: Сфера, 1999), 232.

³⁹ Aleksander Bain, *The Emotion and the Will* (London: Parker, 1865), 520.

⁴⁰ Джон Стюарт Міл, *Про свободу*. Есе (Київ: Основи, 2001), 463.

«підзвітність» («accountability») через тлумачення термінів «осудності / здатності / нездатності» («sanity», «ability», «inability». – В. С.).⁴¹ Подібну інтерпретацію надає і французький філософ Люсьєн Леві-Брюль, який претендує на те, щоб *відмежувати юридичну відповідальність*, що є об'єктивною, а тому й наповненою конкретним змістом, від моральної, яка позбавлена такої визначеності і є суто «суб'єктивною “ідеєю”».⁴²

Таким чином, на мій погляд, філософська та психологічна характеристики категорії «відповідальність» у значенні *здатності* особи «відповідати, звітувати» за свою поведінку поступово трансформувалась у правове поняття, яке має декілька аспектів тлумачення: а) об'єктивний – «відповідальність» як визначений у праві обов'язок суб'єкта піддаватися впливу певної санкції з боку суспільства (держави) за вчинене діяння; та б) суб'єктивний – «відповідальність» як внутрішня якість особи, що проявляється у її здатності усвідомлювати й давати звіт своїм діям.

Видається, що така «трансформація» первинного змісту цієї категорії, яка вже достатньо багато часу вживається в юриспруденції, спотворює її сутність і призводить до багатозначності у її застосуванні. Зокрема, як уже зазначалось, у теорії права та, відповідно, і в юридичній практиці через термін «відповідальність» тлумачиться: а) *покарання* за вчинене правопорушення у будь-якій сфері правових відносин; б) *осудність* як здатність особи відповідати перед суспільством / державою за вчинене діяння; г) *процедури / процес переслідування* державою або позивачем (у цивільних, публічних та ін.) особи відповідно до чинного законодавства.

Саме тому у правовій свідомості громадян і правників (інститутів правової системи держави) *здатність / спроможність* особи надавати відповідь (звітувати) за свої діяння як перед собою, так і перед своїм оточенням ототожнюється (сприймається) лише як *здатність понести покарання* за вчинене правопорушення, що також часто призводить до порушення загального конституційного принципу презумпції невинуватості ще до того моменту, коли вина особи буде встановлена належним рішенням суду.

Більшість правників розглядають «відповідальність» як реалізацію певних правових (нормативних) санкцій, що, у свою чергу, можуть мати як «негативний (покарання)», так і «позитивний (заохочення)» зміст.⁴³ Деякі правники тлумачать «юридичну відповідальність» також як засіб державного примусу, впливу, реакцію суспільства і держави на неправомірну поведінку особи.⁴⁴ Іноді можна зустріти розуміння «юридичної відповідальності» як різновиду правових відносин, що виникають у результаті вчиненого правопорушення між державою і правопорушником.⁴⁵

⁴¹ Див.: *Філософський енциклопедичний словник*, 64–65.

⁴² Lucien Levy-Bruhl, *L'idée de Responsabilité* (Paris: Creative Media Partners, 2018), 257.

⁴³ Сергій Олейников, «Види відповідальності», у *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 3. Загальна теорія права (Харків: Право, 2016), 32–35; Юрій Шемшученко, «Відповідальність юридична», в *Юридична енциклопедія*: у 6 т. Т. 1 (Київ: Українська енциклопедія, 1998), 437.

⁴⁴ *Загальна теорія права*. Підручник, заг. ред. Микола Козюбра (Київ: Ваіте, 2016), 301–302.

⁴⁵ Л. Тихомирова та М. Тихомиров, «Юридическая ответственность», в *Юридическая энциклопедия*. Издание 5-е, дополненное и переработанное, ред. М. Тихомиров (Москва, 2001), 949.

Таке розмаїття тлумачення «юридичної відповідальності», на мій погляд, ніяким чином не полегшує глибинне розуміння цієї категорії, а навпаки, часто-густо заплутує та ускладнює її розуміння, що негативно позначається як у теорії, так і в практиці її застосування, особливо – у нормотворчості та підготовці майбутніх правників. Видається, що такий підхід, з урахуванням досліджень етимології цього терміна, філософсько-етичної та психологічної характеристик, є емпірично звуженим, що призводить значною мірою до некоректного тлумачення відповідальності не лише в теорії права, а й у юридичній практиці.

У контексті філософсько-правового тлумачення категорії «юридична відповідальність» доречно, на мій погляд, звернутися до роботи французького філософа, представника правової герменевтики Поля Рікера «Право і справедливість».⁴⁶ Враховуючи, що автор у своєму дослідженні аналізує концепт «відповідальності» крізь призму *справедливості* відносин між людьми, урегульованих як нормами моралі (етики), так і правовими нормами, привертають до себе увагу декілька його зауважень-висновків, зокрема:

Прикметник відповідальний вимагає цілої низки доповнень: ви відповідальні за те, що спричинили ваші дії, але ви також відповідальні за інше – за те, що робилося за вашим дорученням або під вашим наглядом, а в деяких випадках ви відповідальні й за те, що робилося і поза межами вашої відповідальності. Врешті-решт ви відповідальні за все і за всіх... відповідати: не тільки за..., але також відповідати на... (запитання, виклик, наказ тощо)... Таким є стан справ: з одного боку, сталість юридичного визначення (відповідальності. – В. С.) ще з початку ХІХ століття; з іншого – відсутність філософських предків стосовно того ж іменника, розщеплення та зміцнення центру ваги у плані моральної філософії...⁴⁷

Слід також погодитися з висновком сучасної української дослідниці Юлії Козенко, яка, аналізуючи поняття юридичної відповідальності в контексті його філософсько-правового аналізу та погоджуючись з міркуванням Галини Єфремової щодо трьох структурних елементів відповідальності, «хто – за що – перед ким», вважає, що цей вид відповідальності «виступає діалектикою поєднання свободи та обов'язку, адже правова свобода нерозривно пов'язана із правовим обов'язком, інакше би вона перетворилась у свавілля».⁴⁸

Вважаю, що наведені вище підходи зазначених авторів дозволяють переосмислити зміст і сенси поняття «юридична відповідальність», надавши, або, навіть, повернувши йому тих ознак, що притаманні цій категорії у сфері мовознавства (етимології),

⁴⁶ Поль Рікер, *Право і справедливість* (Київ: Дух і літера, 2002), 216.

⁴⁷ Там само, 42–43.

⁴⁸ Юлія Козенко, «Юридична відповідальність як діалектика категорій «правова свобода» та «правовий обов'язок» в поведінці особи», *Наукові записки НАУКМА*, т. 129 Юридичні науки (2012): 65–67.

філософії та психології. Таке переосмислення у кінцевому результаті дозволить не лише покращити коректність уживання цього терміна, й змінить філософію його сприйняття як правниками, так і звичайною людиною.

Викладене дозволяє поставити логічне запитання: *На чію вимогу і за яку власну поведінку (думки, слова, вчинки) будь-яка особа чи колектив (група) людей, як правило, надає відповідь (відповідає)?* Відповідь на це запитання має три складові.

По-перше, на запитання іншої особи (осіб); по-друге, на питання (виниклу проблему), що ставить перед особою її повсякденне життя; по-третє, «за» результати своєї життєдіяльності: думки, слова, вчинки (поведінку) та прийняті рішення.⁴⁹ Відповідаючи, особа звітує не тільки й, можливо, не стільки перед оточенням, скільки в першу чергу перед собою, своїм розумом, серцем, душею. Це явище або стан – звітність – найбільш яскраво виявляється в актах релігійних таїнств, молитов, покаянь тощо.

Проведений аналіз етимології терміна «відповідальність», а також філофсько-етичних, психологічних і правових підвалин тлумачення цієї категорії дозволяє, на мій погляд, сформулювати її основні (базові) ознаки:

а) відповідальність є *етично-психологічною категорією*, яка визначає *здатність* будь-якої особи надавати відповідь за результати своєї життєдіяльності (поведінки), яка виражається в думках, словах і вчинках;

б) відповідальність *полягає у добровільному та/або примусовому звітуванні особи як перед собою (власною совістю та сумлінням), так і перед своїм оточенням: людиною, громадою, державою, природним середовищем;*

в) відповідальність *має або може мати своїм наслідком покарання або заохочення за результати своєї життєдіяльності.*

У свою чергу, таке розуміння категорії «відповідальність», на мій погляд, надає підстави по-іншому тлумачити поняття юридичної відповідальності, основними особливостями характеристики якого є:

а) *наявність в особи повної або часткової право-дієздатності будь-якої особи (фізичної чи юридичної) звітувати (надавати відповідь) за результати своїх правомірних і неправомірних діянь, передбачених чинним законодавством або умовами договору;*

б) *право-дієздатність особи щодо звітування за свої діяння виражається як у добровільний спосіб, так і підзаконним (правомірним) примусом з боку іншої особи (групи осіб) та/або держави за встановленим порядком (процедурами);*

⁴⁹ Так, наприклад, вчинивши крадіжку майна, людина добровільно або під примусом держави надає відповідь потерпілій особі і суспільству про мотиви, причини, мету і способи свого діяння, передбачаючи чи не передбачаючи настання для себе наслідків: негативних – покарання – або позитивних – пробачення потерпілого чи незастосування покарання. Подібні приклади можна навести в будь-якій сфері правових відносин. Саме тому набуття людиною відчуття (риси характеру) відповідальності є потребою її виховання і гарантією належної поведінки.

в) наслідком *юридичної відповідальності* є, як правило, застосування з боку іншої особи та/або держави відповідних санкцій як засобів покарання.

Висновки

На підставі викладеного сформулюємо висновки, що стосуються застосування в юриспруденції категорії «відповідальність».

По-перше, етимологія терміна (слова) «відповідальність», на мій погляд, беззаперечно свідчить, що його змістом і сенсом, незалежно від мови походження і вживання, є надання *відповіді* на ті запитання, які постають перед людиною в процесі її життєдіяльності.

По-друге, у філософії та етиці феномен «відповідальність» неодмінно пов'язаний з соціумом, формується і реалізується завдяки останньому та є не просто усвідомленням особою значення своїх дій та їх наслідків, але і її підзвітністю певним вимогам (правилам, стандартам), що ставляться іншими людьми в процесі їх співіснування. Відомий британський філософ Джон Стюарт Міль слушно підкреслював, що в усьому, що так чи інакше стосується інших людей, особа *відповідальна* або *безпосередньо* перед тими, чий інтерес зачіпаються, або ж перед суспільством, яке є охоронцем таких інтересів.⁵⁰ Його думка про те, що істинний етичний погляд на життя вимагає від людини виконання, в першу чергу, не зовнішнього, а *внутрішнього обов'язку*, тобто обов'язку щодо самого себе, своєї душі, яку «він має не загубити, а віднайти», носить, безумовно, морально-етичний характер.⁵¹ Такий підхід до розуміння «відповідальності» абсолютно корелюється як з етимологією (походженням) цього терміна, так і з його філософсько-етичним змістом і сенсами.

По-третє, необхідно в подальшому відмовитися від спрощеного розуміння *відповідальності* тільки як певної морально-етичної, психологічної або юридичної категорії. Водночас, на моє переконання, є підстави стверджувати, що також не виправдано ототожнювати поняття «відповідальність» і «покарання чи заохочення», оскільки останні є *лише наслідками звітності особи* за результати своєї діяльності. Недаремно у юриспруденції існує принцип, що коли особа, яка в силу різних причин і обставин, передбачених законом, не може / не здатна звітувати за результати своєї діяльності, то вона звільняється від покарання (що традиційно називається «звільненням від юридичної відповідальності») або ж не підлягає заохоченню.

Запропонований мультидисциплінарний підхід до розуміння категорії «відповідальність» у юриспруденції є спробою скоригувати парадигму її тлумачення в теорії та практичного застосування в юриспруденції.

© В. Сущенко, 2020

⁵⁰ Міл, *Про свободу*.

⁵¹ *Філософський енциклопедичний словник*, 278–79.

Bibliography

- Alexeyev, Sergey. *Ascension to the Right. Searches and solutions*. Moscow: Norma, 2001 (in Russian).
- Alexeyev, Sergey. *The Most Sacred Thing that God Has on Earth. Immanuel Kant and the Problems of Law in the Modern Era*. Moscow: Norma, 1998 (in Russian).
- Anthology of World Philosophy*: in 4 vol. Vol. 2. Moscow: Mysl', 1969 (in Russian).
- Aristotle. *Works*: in 4 vol., 4th vol. Moscow: Mysl', 1984 (in Russian).
- Arkhangelskiy, Leonid. *A Course of Lectures on Marxist-Leninist Ethics*. Moscow: Vysshaya shkola, 1974 (in Russian).
- Bachinin, Vladislav. *Moral and Legal Philosophy*. Kharkiv: Konsum, 2000 (in Russian).
- Bain, Aleksander. *The Emotion and the Will*. London: Parker, 1865.
- Baumeister, Andriy. "IMPUTATIO." In *European Vocabulary of Philosophy: Lexicon of Intransigence*. Vol. I. Kyiv: Dukh i Litera, 2009 (in Ukrainian).
- Dal, Vladimir. *Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language*. Vol. 3. Moscow: Russkij yazyk, 1978 (in Russian).
- Dictionary of the Modern Russian Literary Language*. Vol. 8. Moscow, Leningrad: AN USSR, 1959 (in Russian).
- Etymological Dictionary of the Ukrainian Language*: in 7 vol. Vol. 1. Kyiv: Naukova Dumka, 1982 (in Ukrainian).
- Fuller, Lon L. *Morality of Law*. Translated by Natalia Komarova. Kyiv: Sfera, 1999 (in Ukrainian).
- Furst, Maria, and Jürgen Trinks. *Philosophy*. Translated by Vakhtang Kebuladze. Kyiv: Dukh i Litera, 2018 (in Ukrainian).
- Grimm, Jacob, und Wilhelm Grimm. *Deutsches Wörterbuch*. BD XII/I. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1999.
- Jonas, Hans. *The Principle of Responsibility. In Search of Ethics for a Technological Civilization*. Kyiv: Libra, 2001 (in Ukrainian).
- Julia, Didier. *Philosophical Dictionary*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya, 2000 (in Russian).
- Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Translated from German with the notes by Igor Burkovsky. Kyiv: Universe, 2000 (in Ukrainian).
- Kozenko, Yulia. "Legal Responsibility as a Dialectics of the Categories 'Legal Freedom' and 'Legal Obligation' in the Behaviour of Person." *Scientific Notes of NaUKMA 129 Legal sciences* (2012): 65–67 (in Ukrainian).
- Levy-Bruhl, Lucien. *L'ide de Responsibility*. Paris: Creative Media Partners, 2018.
- McKeon, Richard. "The Development and Significance of the Concept of Responsibility." *Revue International the Philosophy* 39 (1957): 3–32.
- Mill, John Stewart. *About Freedom. Essays*. Kyiv: Osnovy, 2001 (in Ukrainian).
- Murray, James A. H., ed. *The Oxford English Dictionary*. Vol. VIII. Oxford, 1969.
- Oleinykov, Sergii. "Types of Liability." In *Great Ukrainian Legal Encyclopedia*: in 20 vol. Vol. 3. The General Theory of Law. Kharkiv: Pravo, 2016 (in Ukrainian).
- Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*, 5th edition. Oxford: Oxford University Press, 2000.

- Philosophical Dictionary*, edited by Ivan Frolov. Moscow: Politizdat, 1980 (in Russian).
- Philosophical Encyclopedic Dictionary*, edited by Sergey Averintsev and others. Moscow: Sovetskaya Encyclopedia, 1989 (in Russian).
- Philosophical Encyclopedic Dictionary*. Kyiv: Abris, 2002 (in Ukrainian).
- Philosophy of Law. Anthology*. Textbook, edited by Nikolay Panov. Kyiv: In Jure, 2002 (in Russian).
- Philosophy of Law*. Textbook, edited by Oleg Danilyan. Moscow: Eksmo, 2005 (in Russian).
- Plato. *Complete Works*: in 4 vol. Vol. 3. Moscow: Mysl', 1999 (in Russian).
- Radbruch, Gustav. *Philosophy of Law*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya, 2004 (in Russian).
- Ricoeur, Paul. *Law and Justice*. Kyiv: Dukh i Litera, 2002 (in Ukrainian).
- Robert, Paul, ed. *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. T. 5. Paris, 1980.
- Rubinshtein, Sergey. *Fundamentals of General Psychology*. St. Petersburg: Piter, 2002 (in Russian).
- Ukrainian Language Dictionary*: in 20 vol. Vol. 2. Kyiv: Naukova Dumka, 2012 (in Ukrainian).
- Shemshuchenko, Yuriy. "Legal Liability." In *Legal Encyclopedia*: in 6 vol. Vol. 1. Kyiv: Ukrainian Encyclopedia, 1998 (in Ukrainian).
- Sociological Encyclopedic Dictionary*, edited by Gennadiy Osipov. Moscow: Norma, 1988 (in Russian).
- The Encyclopedia of Philosophy*, edited by Paul Edwards. Vol. 7. New York: Collier Macmillan, 1967.
- The General Theory of Law*. Textbook, edited by Mykola Koziubra. Kyiv: Vaite, 2016 (in Ukrainian).
- Tihomirova, L., and M. Tihomirov. "Legal Liability." In *Legal Encyclopedia*. 5th ed., edited by M. Tihomirov. Moscow, 2001 (in Russian).
- Vasilevska, Tetiana. *Personal Dimensions of Ethics of the Civil Servant*. Kyiv: NADU, 2008 (in Ukrainian).
- Yermolenko, Anatolii. "Afterword." In Jonas, Hans. *The Principle of Responsibility. In Search of Ethics for a Technological Civilization*. Kyiv: Libra, 2001 (in Ukrainian).

Володимир Сущенко. Категорія «відповідальність» у гуманітарних науках та юриспруденції: мультидисциплінарний підхід

Анотація. Статтю присвячено теоретичним засадам категорії «відповідальність» у філософії та етиці, а також її тлумаченню в психології та юриспруденції. Автор аналізує категорію «відповідальність» у контексті етимології цього терміна в українській, російській, англійській, французькій та німецькій мовах, підкреслюючи їх семантичну схожість / тотожність. На підставі аналізу наукових джерел здійснено спробу мультидисциплінарного підходу щодо тлумачення цієї категорії у правознавстві з метою більш глибокого та всебічного усвідомлення її змісту й ролі як у теорії права, так і в юридичній практиці. Статтю зосереджено на філософсько-етичному та психологічному аналізі категорії «відповідальність» у контексті її історичного походження, розвитку та інтерпретації від античних часів до сьогодення. У тексті статті окремо представлено семантичні, філософські, психологічні та правові аспекти розуміння відповідальності людини за власні думки, слова і вчинки, у тому числі й під кутом зору теології. Акцентовано увагу на традиційних підходах щодо інтерпретації «відповідальності» в загальній теорії права і в галузевих правових науках, а також щодо некоректності ототожнення поняття «відповідальність» із її наслідками. Висновки, запропоновані у статті, присвячені мультидисциплінарному підходу до визначення базових ознак як загальної категорії «відповідальність», так і «юридичної відповідальності» зокрема. Автор, не претендуючи на

завершеність висловлених ним думок, запрошує читача до подальшої дискусії щодо тлумачення категорії «відповідальність» та її ролі в правовій науці, освіті та практиці.

Ключові слова: відповідальність; філософія; етика; етимологія; психологія; право; юриспруденція; наслідки; покарання; заохочення.

Владимир Сущенко. Категория «ответственность» в гуманитарных науках и юриспруденции: мультидисциплинарный подход

Аннотация. Статья посвящена теоретическим основам категории «ответственность» в философии и этике, а также их толкованию в психологии и юриспруденции. Автор анализирует категорию «ответственность» в контексте этимологии этого термина в украинском, русском, английском, французском и немецком языках, подчеркивая их семантическое сходство / тождественность. На основании анализа научных источников осуществлена попытка мультидисциплинарного подхода к толкованию этой категории в правоведении с целью более глубокого и всестороннего осмысления ее содержания и роли как в теории права, так и в юридической практике. Статья сосредоточена на философско-этическом и психологическом анализе категории «ответственность» в контексте ее исторического происхождения, развития и интерпретации от античных времен до современности. В тексте статьи отдельно представлены семантические, философские, психологические и правовые аспекты понимания ответственности человека за свои мысли, слова и поступки, в том числе и под углом зрения теологии. Акцентируется внимание на традиционных подходах к интерпретации «ответственности» в общей теории права и в отраслевых юридических науках, а также на некорректности отождествления понятия «ответственность» с ее последствиями. Выводы, предложенные в статье, посвящены мультидисциплинарному подходу к определению базовых признаков как общей категории «ответственность», так и «юридической ответственности» в частности. Автор, не претендуя на окончательность высказанных им мыслей, приглашает читателя к дальнейшей дискуссии относительно толкования категории «ответственность» и ее роли в юридической науке, образовании и практике.

Ключевые слова: ответственность; философия; этика; этимология; психология; право; юриспруденция; последствия; наказание; поощрение.

Volodymyr Sushchenko. The Category of “Responsibility” in the Humanities and Law: A Multidisciplinary Approach

Abstract. The article is devoted to the theoretical foundations of the category of “responsibility” of philosophy and ethics, as well as its interpretation in psychology and jurisprudence. The author analyzes the category of “responsibility” in the context of etymology (origin) of this term in Ukrainian, Russian, English, French and German languages, while emphasizing their semantic similarity/identity. On the base of the analysis of scientific sources, an attempt was made to take a multidisciplinary approach to the interpretation of this category in jurisprudence in order to better and more comprehensively understand its content and role in both legal theory and legal practice. The article focuses on the philosophical, ethical and psychological analysis of the category of “responsibility” in the context of its historical origin, development and interpretation from ancient times to the present. The article separately presents the semantic, philosophical, psychological and legal aspects of understanding the responsibility of man for his own thoughts, words and actions, including from the point of view of theology. Emphasis is made on traditional

approaches to the interpretation of “responsibility” in the general theory of law and in the branch of legal sciences, as well as on the incorrect identification of the concept of “responsibility” with its consequences. The conclusions proposed in the article are devoted to a multidisciplinary approach to defining the basic features of both the general category of “responsibility” and “legal responsibility” in particular. The author, without claiming the completeness of his views, invites the reader to a further discussion on the interpretation of the category of “responsibility” and its role in legal science, education and practice.

Keywords: responsibility; philosophy; ethics; etymology; psychology; law; jurisprudence; consequences; punishment.

Одержано/Received 03.09.2020